

Стефанія МАКАРЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУЧАСНОГО ПЕДАГОГА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ОСВІТИ

У статті подано аналіз індивідуально-типологічних рис особистості сучасного педагога в умовах освітніх змін. Проведено детальний опис професійної діяльності вчителя та факторів, що впливають на неї. Стаття містить аналіз результатів психодіагностичних методик, що виявляють особливості особистості вчителя, його спрямованість та систему ціннісних орієнтацій, що сприятиме розвитку комунікативної компетентності педагога в сучасних умовах реформування системи освіти.

У системі підготовки та підвищення кваліфікації вчителів домінує принцип забезпечення педагогів певною сумою академічних знань та вмінь у галузі методики викладання. Ефективність діяльності вчителя розглядається з позицій оцінки інтелектуального розвитку та спроможності передати знання.

Однак реальність освітньої практики переконливо свідчить, що ефективність навчання визначається перш за все характером і спрямованістю особистого розвитку педагога. А будь-який розгляд навчального процесу, абстрагований від фундаментальних механізмів людської поведінки та взаємодії, є неспроможним.

Поведінка вчителя в класі є продовженням його поведінки поза стінами школи. Ставлення педагога до навчання й учнів відображає його підхід до людей взагалі, його ставлення до різноманітних життєвих ситуацій. Ці ідеї звучать у працях таких корифеїв, як К. Юнг, К. Роджерс, Р. Берн, а також К. Ушинський та В. Сухомлинський.

Найвищі авторитети в педагогіці і психології вважають, що найважливішим показником роботи вчителя є його здатність налагодити діалогічну взаємодію з дитиною, і при дотриманні цієї

умови майже не має значення відповідність чи невідповідність дидактичних методів найновішим вимогам [1, 23]. Не в дидактичних методах є запорука успішності навчання. Найдосконаліший метод нікчемний, якщо вчитель, використовуючи його, не вивищується над цим методом завдяки цінності своєї особистості. Саме це є причиною невдач у спробах поширення так званого "педагогічного досвіду".

Духовне багатство особистості вчителя не перекладається на мову методичних рекомендацій. Внутрішню логіку педагогічних систем новаторів, їх цілісність і актуальність водночас не вдалося охопити навіть зацікавленим та ініціативним спостерігачам і послідовникам, оскільки не співпадали ціннісні орієнтації, індивідуальні способи самореалізації, вміння та причини самоаналізу [2, 35].

Метою дослідження, яке проводилось на курсах підвищення кваліфікації Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (ЛОІППО), було вивчення індивідуально-психологічних та особистісних особливостей учителів для того, щоб допомогти їм ознайомитися з можливостями пізнавальної, психопрофілактичної та корекційної роботи, спрямованої на досягнення зростання їх професійної та особистісної діяльності. У психологів немає єдиного погляду на діяльність і поведінку особистості. Як правило, їх розмежування проводиться з двох головних позицій. Одна з них розглядає поведінку як найширше поняття, яке включає різні форми активності людини. Діяльність, отже, є одним із часткових проявів поведінки, яка співвідноситься з моральними діями особистості і складається з її вчинків.

Відомий психолог К. Роджерс вважає, що головний мотив поведінки людини – це прагнення до актуалізації, тобто властиве організму прагнення реалізувати свої здібності [4, 181]. Завдання людини – виявити те позитивне, що в ній є, а завдання психолога – допомогти їй виявити те позитивне, що в ній закладено.

Кожна особистість у процесі професійної діяльності впливає на іншу особистість і одночасно чекає реакції на цей вплив. Якщо такої реакції немає, то вона коригує свою поведінку або дії, прагнучи до конкретного результату. Тут переплітаються взаємні

зв'язки і обираються прийнятні форми професійного спілкування.

Педагогічна діяльність належить до так званих соціономічних видів праці, де спілкування виступає як професійно значуща суттєва сторона певною інтегральною характеристикою педагогічного спілкування і в знятому вигляді проявляються морально-світоглядні установки вчителя, спрямованість його особистості та рівень комунікабельності [5, 17]. Тому під стилем педагогічного спілкування розуміють індивідуально-типологічні особливості соціально-психологічної взаємодії вчителя з учнями.

Діяльність виражає конкретне ставлення людини до дійсності, в котрому реально виявляються властивості особистості, що мають більш комплексний конкретний характер, ніж функції та аналітично виділені процеси. Найкраще це видно в ціннісних орієнтаціях педагогів.

Ціннісні орієнтації – це система, що утворює змістовну сторону спрямованості особистості і виражає внутрішню її основу, її ставлення до дійсності у процесі спільної діяльності, що визначає стосунки людей у групах, де формуються ціннісні орієнтації.

Дослідження особливостей формування ціннісних орієнтацій тісно пов'язане з мотиваціями досягнення. Мотив досягнення включає в себе дві протилежні мотиваційні тенденції – прагнення до успіху та уникнення невдачі. Послання цих мотиваційних тенденцій в людини визначає певний тип особистості та передбачає її поведінку.

Для глибшого вивчення формування ціннісних орієнтацій було використано методику М. Рокіча, що базується на прийомі рангування двох списків цінностей: термінальних та інструментальних. Поділ цінностей на термінальні та інструментальні відтворює традиційний поділ на цінності-цілі і цінності-засоби. Перевагою цієї методики є її гнучкість, можливість вирішення певних задач як стимульного матеріалу (списків цінностей), отримати додаткову інформацію, інструкції.

Аналізуючи індивідуальну ієрархію ціннісних орієнтацій, ми звернули увагу на те, що досліджувані групують цінності в окремі блоки. Для нас виявилися цікавими такі блоки термінальних цінностей: цінності професійної самореалізації (цікава робота,

продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) і цінності особистого життя (здоров'я, любов, наявність друзів, розваги, щасливе сімейне життя). Серед інструментальних цінностей: цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність в справах, тверда воля), цінності самоствердження (високі запити, незалежність, наприкладність, тверда воля; сміливість), цінності сприймання інших (терпимість, чуйність), а також інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль).

Серед інструментальних цінностей учителі віддають перевагу цінностям міжособистісного спілкування. Для них характерні вихованість, терпимість, чуйність, життєрадісність. Важливе місце в ієрархії цих цінностей вчителі відводять постійному самовдосконаленню, пошуку шляхів підвищення ефективності своєї праці та її результатів, творчому підходу до вирішення навчально-виховних завдань. Наступний щабель в ієрархії інструментальних цінностей посідає комунікативна компетентність. Комунікативні здібності є одним із компонентів професійної майстерності педагога, тому вміння спілкуватися є важливим у професійній діяльності педагога.

Проведена діагностична робота з виявлення ціннісних орієнтацій учителів, що проходили курси підвищення кваліфікації при ЛОППО, дозволяє не лише діагностувати, а й робити певні прогнози їх професійного становлення.

Для дослідження особистості педагога в умовах реформування освіти використовувався комплекс психодіагностичних методик, розроблених на кафедрі педагогіки і психології при ЛОППО та лабораторії навчання Інституту психології АПН України, де працює проблемна група з метою виявлення специфіки професійно-педагогічної діяльності педагогів в сучасних умовах та шляхів формування цієї діяльності, а саме: методика Люшера, модифікований варіант методики "Інтерперсональна діагностика Лірі", методика САН, методика ММПІ, спеціально розроблений тест незавершених речень, тест "20 висловлювань", емпіричні методики – консультації, індивідуальні та групові бесіди, тестування.

Для особистості властиво бажання прагнути покращення своїх

результатів, проявляти наполегливість у досягненні цілей. У будь-якому випадку особистість здатна дати собі звіт про те, якою вона є в дійсності і чого б вона хотіла досягти в житті. Особливої уваги цим аспектам надавав Ю. Орлов. Учений використав надійний методичний апарат для вивчення мотивації досягнення особистості [2, 85].

Основна ідея методики спрямована на виявлення у педагога таких важливих властивостей особистості, як наполегливість при досягненні накресленої мети, прагнення довести справу до кінця, незадоволеність досягнутим. Реально дати оцінку особистості педагога можна, досліджуючи особливості стилю його педагогічного спілкування.

При вивченні особливостей стилю педагогічного спілкування (використовувався модифікований варіант методики "Інтерперсональна діагностика Лірі") виявлено, що 32 відсоткам досліджуваних учителів властивий діалогічний стиль спілкування, а ще 27 відсотків проявляють тенденцію до монологізованого стилю спілкування з учнями.

У межах цієї методики монологізований стиль спілкування свідчить про егоцентризм, зосередженість учителя на власних проблемах і потребах, приховане маніпулювання або відверту агресивність стосовно партнерів по спілкуванню на суб'єкт-суб'єктній основі.

Одержані результати щодо стилю педагогічного спілкування дозволяють припускати, що це є наслідком деформації особистісних установок і мотивів професійної діяльності вчителів, особливостей їх психологічного захисту від зовнішніх проблем, що інтегруються навколо відчуття особистісної та професійної некомпетентності, нерозвинутої потреби самореалізації у процесі педагогічної діяльності.

Вивчаючи ситуативну та особистісну тривожність (за методикою Спілберга), ми виявили, що 52 відсоткам опитаних характерна підвищена невротичність, 66 відсотків характеризуються нестійкістю і спонтанністю емоційних станів, а це суттєво знижує можливість педагогів реалізувати себе у професійно-педагогічній діяльності, негативно впливає на

навчально-виховний процес та взаємини таких учителів з учнями. Отже, є підстави говорити про підвищену дратівливість, тривожність та невротичність учителів.

Для вивчення особливості самосвідомості вчителів використовувався тест "Двадцяти висловлювань". Загальна кількість відповідей дозволила їх розділити на дві категорії: об'єктивні характеристики, коли опитувані відносять себе до певної групи (професійної, статевої, сімейної, вікової), і суб'єктивні, коли вони вказують на специфічні особистісно значущі особливості. Серед об'єктивних характеристик найчастіше вказували такі: "людина", "вчитель", "дружина", "мати", "класний керівник", "вихователь", "батько". Серед суб'єктивних характеристик були: "справедливий", "дратівливий", "нервовий", "цілеспрямований".

Показово, що кількість об'єктивних характеристик серед чоловіків була вищою, це свідчить про емоційну стабільність опитаних.

Для вивчення особливостей мотивації професійної діяльності використовувався тест "Незавершених речень", спеціально розроблений для цієї мети. Аналіз мотивації професійної діяльності дає можливість виділити *гігієнічний* (статус, оплата праці, умови праці) та *змістовий* (висока задоволеність працею, інтерес до змісту праці, висока оцінка своєї професійної діяльності, прагнення реалізувати себе) бік цієї діяльності. Нагромадження негативних компонентів *гігієнічної* мотивації над *змістовою* знижує продуктивність трудової діяльності і може спричинити розвиток ряду соматичних захворювань.

З огляду на це тривожить той факт, що 87% опитаних учителів виявили невдоволення умовами свого життя та професійно-педагогічної діяльності. Відповідно 96% опитаних вважають, що суспільний статус педагога нижчий за об'єктивне соціальне значення цієї професії, а саме – педагогічна діяльність матеріально і морально стимулюється незадовільно.

Більшість із них не закінчили фруструючі речення: "Коли мене чекають великі труднощі...", "Інколи в моїй душі прокидається...", "Зробив би все, щоб забути..."

Відповідно 20% опитаних зазначили, що відчують полегшення, коли дзвоник свідчить про закінчення уроку, і 47% погодилися, що успіхи класу та окремих учнів розцінюють як власні.

Всупереч інтуїтивним передбаченням, компетентність і відповідність ситуації шкільної адміністрації оцінили як високі і тільки 14% засвідчили, що побоюються керівників шкіл. Про оцінку міжособистісних стосунків можна судити по тому, що 41% учителів закінчили речення: "Коли в мене успіх, то мої товариші по роботі... радіють, поділяють мою радість", і лише 24% вибрали варіант – "заздять".

Показово, що переважна кількість опитаних, а це 87%, назвали домінуючою цінністю сімейне життя та кохання. При цьому 56% виявили незадоволення своїм особистим життям, а понад 50% прагнуть змінити професію. Більше задоволення роботою і життям виявляють ті вчителі, в яких домінує орієнтація на особистісно-діалогічне спілкування з учнями. Вони прагнуть реалізувати себе у педагогічній діяльності, проявляють інтерес до самопізнання та самовдосконалення. З цього випливає, що пріоритетом педагогічної діяльності слід вважати саморозвиток, самовиховання, самовдосконалення вчителя.

Описані сучасні основи педагогічної освіти вчителів вимагають розвитку особистісної та педагогічної рефлексії [6, 39]. Досвід індивідуальних і групових консультацій, лекційних та практичних занять, отриманих на підставі співпраці зі слухачами курсів підвищення кваліфікації ЛОППО, показує, що успішне оволодіння засадами особистісної й педагогічної рефлексії відбувається на матеріалі з проблем духовної практики (саногенного мислення). Слід підкреслити, що названа практика включає не просто психотехнічний вплив на вчителя та учня, а й широкий контекст духовного досвіду і розвитку людини.

Результати співпраці з учителями (слухачами курсів КПК) ще раз підтверджують, що людина як істота рефлексивна та активна особистість постійно включає в свою поведінку знання про себе і змінюється у зв'язку з цими знаннями. Оскільки весь процес навчання ґрунтується на міжособистісних комунікаціях, а помилки

у поведінці вчителів ведуть до відхилень у поведінці учнів, то самовдосконалення (самовиховання) педагога на основі саморозуміння повинно мати в системі підвищення педагогічної майстерності вчителя пріоритетний статус [5, 77].

У нашій практичній роботі з учителями (слухачами курсів КПК) ставимо собі за мету сприяти розвитку особистості, формувати у них позитивну “Я”-концепцію, підвищувати рівень сприйняття себе як особистості і професіонала.

Проведена діагностична робота дозволяє не лише діагностувати, але і формувати індивідуально-психологічні особливості сучасного педагога в умовах реформування освіти, а також робити прогнози стосовно їх професійного становлення. Підвищення ефективності вирішення цих завдань можна досягнути при формуванні механізмів цілеутворення. Важливе місце в цьому процесі належить сформованості різних видів рефлексії.

Високий рівень розвитку рефлексивних механізмів цілеутворення сприятиме:

- в інтелектуальному аспекті – усвідомленню основ діяльності, чітким узагальненим орієнтирам, баченню ситуації загалом, спланованій роботі, що охоплює всі важливі напрямки діяльності, продуктивному вирішенню проблем, наданню ефективної допомоги;

- в комунікативному аспекті – адекватному розумінню того, як сприймають учителя саме як професіонала й особистість;

- в особистісному аспекті – переосмисленню себе як професіонала (власних мотивів, цілей, ціннісних орієнтацій та їх відповідність вимогам професії), виділення пріоритетних видів діяльності, встановленню власного професійного іміджу.

На наш погляд, матеріал дослідження може бути використаний для проведення рефлексивних тренінгів професійного вдосконалення, за допомогою якого вчителі в системі професійної перепідготовки можуть удосконалювати свій професійний рівень, аналізувати свої досягнення та формувати комунікативну компетентність. Наш досвід роботи з учителями дозволяє рекомендувати тренінгові заняття за такою тематикою:

- складання професіограми діяльності, виявлення професійно-важливих якостей;
- класифікація основних професійних цілей і стратегій їх досягнень;
- розвиток професійно-важливих якостей при проведенні занять на основі активних методів навчання.

Таким чином, формування індивідуально-психологічних особливостей педагога в системі післядипломної освіти є доцільним у контексті рефлексивно-інноваційних стратегій, що забезпечить їх професійний розвиток і становлення.

Отже, завдання психологічного дослідження діяльності вчителів в умовах реформування освіти полягає в тому, щоб розкрити систему психологічних механізмів та вивчення пізнавальної активності особистості вчителя, що дозволить розвинути й удосконалити його індивідуальність, неповторність його характеру.

Варто додати, що в процесі педагогічної самоосвіти учитель повинен відчувати свободу самовираження. Учительську діяльність не можна регламентувати, втиснути в тверді рамки інструкцій. Лише за умови утвердження професійної свободи вчителя (яка передбачає можливість вибору змісту, завдань, методів, форм навчання і виховання, право на педагогічно обгрунтовані ініціативи, підвищення матеріального рівня тощо) можлива ефективна організація процесу самоосвіти вчителя. Учитель, що володіє свободою самовираження, може скеровувати свої творчі сили на пошук нових шляхів навчання і виховання.

Особливу увагу слід звернути на практичний досвід учителя, який, безперечно, є важливим фактором його професійного становлення. У практичній діяльності формується стійкий інтерес і любов до професії вчителя, потреба в самоосвіті і самовдосконаленні.

1. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
2. Вишневський О. І. Теоретичні основи педагогіки: Курс лекцій. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 268 с.
3. Маркова А. К. Никонова А. Я. Психологические особенности

індивідуального стиля діяльності // *Вопросы психологии.* – 1987. – № 5. – С. 3 – 17.

4. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии // *Вопросы психологии.* – 1991. – №1. – С.81– 87.

5. Теории личности в западно-европейской и американской психологии. Хрестоматия по психологии личности. – Самара:Бахрах,1996. – 480 с.

6. Шеин С.А. Диалог как основа педагогического общения // *Вопросы психологии.* – 1991. – № 1. – С.44 – 53.

7. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції: навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

Стефания Макаренко. Исследование индивидуально – психологических особенностей современного педагога в условиях реформирования образования. В статье подан анализ индивидуально-типологических черт личности современного педагога в условиях изменений в образовании. Проведено детальное описание профессиональной деятельности учителя и факторов, которые влияют на нее. Статья содержит описание результатов психодиагностических методик, определяющих особенности личности учителя, ее направленность и систему ценностных ориентаций, что способствует развитию коммуникативной компетентности педагога в современных условиях реформирования системы образования.

Stefanija Makarenko. Investigation of individual and psychological peculiarities of a modern teacher in the conditions of reforming education. This article shows us description of individual and typological specialities of personality of modern teacher in the conditions of educational changes. Author made a description of professional activity of a teacher and factors that influence on it. The article has results of psychodiagnostic methods which show us personality of the teacher and development of the teacher's communicative competence in the modern conditions reforming the system of the education.